

В. С. ШИЛІНГОВ

*Володимир Сергійович Шилінгов, кандидат
юридичних наук, доцент, професор Академії
управління МВС*

**ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА - ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ
СИСТЕМИ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА**

Поняття «верховенство права» увійшло в обіг національної юриспруденції із прийняттям Конституції України 1996 року. Отже, це явище є відносно новим для України, хоча і має давню історію. А вона (історія) починає свій відлік ще з античних часів. Проблеми «ідеальної держави», «панування закону» досліджували такі видатні мислителі тієї епохи як Платон, Аристотель, Цицерон та інші. В епоху «Просвітництва» питання «природного стану», «походження держави», «суспільного договору», «народного суверенітету» з'ясовували такі діячі як Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, Ш.Л. Монтеск'є та інші. Праці зазначених та багатьох інших вчених стали ідеологічним підґрунтям класичної концепції верховенства права, яку наприкінці ХІХ ст. сформулював професор школи права Оксфордського університету Альберт Дайсі. Основними складовими елементами зазначеного явища англійський класик називав:

- а) заперечення свавільної влади;
- б) рівність перед законом;
- в) конституційне право, яке є наслідком прав особи, а не їх джерелом.

Навіть попри те, що сама доктрина Альберта Дайсі кінця ХІХ століття в наші часи декому може видатись «несучасною» або такою, що втратила, так би мовити, свою первісну «чистоту» (бо, особливо після Другої світової війни, з одного боку - зазнала активного творчого розвитку як концептуальна основа англійської конституції, а з іншого - вийшовши за межі англосаксонської системи права, стала універсальною доктриною сучасного європейського правопорядку, поширившись і на континентальну систему права), її осердям і надалі незмінно виступають зазначені три класичні складові елементи¹.

Ідеал верховенства права став нині чи не найпопулярнішим у всьому світі. До нього постійно звертаються політичні діячі не лише Заходу, для якого верховенство права традиційно є однією з найвищих демократичних цінностей, а й Сходу (включаючи комуністичний Китай), Півдня і Півночі. Він давно став найважливішою складовою міжнародних актів, особливо присвячених правам і свободам людини і громадянина. Все частіше верховенство права як принцип фіксують у національних конституціях і законах, ним активно оперують міжнародні й національні суди².

Принцип верховенства права все активніше проникає до правової системи України, однак на цьому шляху він стикається із різноманітними труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. По-перше, в національному праворозумінні продовжує домінувати позитивістський підхід. По-друге, в українській юридичній практиці та юридичній науці відсутнє його єдине (спільне) розуміння. Причому діапазон думок тут надзвичайно широкий - від ототожнення принципу верховенства права з традиційним для колишнього радянського правознавства принципом верховенства закону (англійське словосполучення *rule of law*, як відомо, іноді не зовсім коректно перекладають як «верховенство закону») до розуміння принципу верховенства права як виключно верховенства справедливості й розуму³.

Попри таку розбіжність у поглядах, можна вважати, що принцип верховенства права є сукупністю морально-правових цінностей, відповідно до яких мають регулюватися відносини в демократичному суспільстві, вирішуватися питання життєдіяльності людей, розглядатись справи у судах⁴.

Основне призначення принципу верховенства права полягає в забезпеченні свободи та прав людини, причому, насамперед, у її відносинах з державною владою та державними органами. Ідея rule of law з самого початку свого становлення була спрямована проти тиранії і свавілля монархічних режимів та авторитаризму, які часто використовували формальний закон для досягнення антиправових цілей. Її метою було «зв'язати» державну владу правом, встановивши надійний правовий заслін її необґрунтованому втручання у життя людей, створивши необхідні правові механізми для реалізації та захисту прав і свобод людини⁵.

Тому мета верховенства права - це не просто формальне забезпечення порядку, передбаченого законами та іншими нормативними актами, встановленими державою, а утвердження такого правопорядку, який обмежує абсолютизм державної, передусім виконавчої, влади, ставить її під контроль суспільства, створюючи для цього відповідні правові механізми. Інакше кажучи, навіть бездоганний, з точки зору юридичної техніки, закон не завжди є панацеєю верховенства права. Звідси впливає перший і загалом таки майже безперечний висновок: самостійного значення, відмінного від принципу верховенства закону, принцип верховенства права набуває тоді, коли право розглядається як явище, яке не міститься виключно в законах та інших нормативних актах, тобто коли має місце теоретичне і практичне розуміння права і закону⁶.

Знаковим у цьому сенсі є рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 КК України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп від 02.11.2004 р., в якому зокрема йдеться: Україна є правовою державою (стаття 1 Конституції України). Відповідно до Основного Закону України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (частина перша статті 3); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (частина друга статті 3); права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (стаття 21); кожен має право на повагу до його гідності (частина перша статті 28); права і свободи людини і громадянина захищаються судом (частина перша статті 55); однією з основних засад судочинства є рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом (пункт 2 частини третьої статті 129).

Відповідно до частини першої статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Верховенство права - це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.

Таке розуміння права не дає підстав для його отождолення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість - одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення⁷.

Зазначене рішення Конституційного Суду України свідчить про намагання національної юриспруденції відійти від позитивістського праворозуміння, яке, розглядаючи право як «односторонню проекцію владної волі», ігнорує залежність правової системи від «взаємної відповідальності - уряду перед громадянами і громадян перед урядом»⁸.

Центральна мета позитивістської правової теорії полягає в тому, що право розглядається як втілення урядових преференцій та цілей, здійснюваних державними урядовцями під захистом ієрархічних правових норм.

Право не можна розглядати виключно як засіб досягнення владних цілей, який полишає осторонь безпеку та добробут громадянина. Ідея верховенства права ґрунтується на принципі, що для самого існування суспільства вельми важливою є взаємодія між керівниками та керованими, і вона передбачає певний рівень чесності та взаєморозуміння між ними і така взаємодія аж ніяк не покликана лише слугувати суспільним цілям і не може бути у легкий спосіб пожертвована заради подібних цілей⁹.

Первинними принципами та передумовами права є людська гідність та свобода (автономія). Першочергове значення для їх забезпечення відіграє правова певність, яка забезпечується формальною рівністю та стабільною процедурою. Таким чином, право - це перешкода владній сваволі, тому що держава враховуючи її відповідальність за суспільну безпеку та належне управління суспільством, природним чином, перебільшує масштаби державних інтересів, або ж власне уявлення про суспільне благо і, як правило, робить це шляхом утиску приватних, індивідуальних інтересів, особливо тих, котрі спрямовані на критику влади та організацію дієвої опозиції.

Верховенство права покликане забезпечити не ефективну владну дію, у сенсі якомога повнішого підкорення громадян урядовим ініціативам, а, якраз навпаки, накладає правові обмеження на дії представників влади. Досягнення урядових цілей має бути підпорядковане громадянським гарантіям свободи та безпеки, чим і усувається загроза владній сваволі. Право покликане мінімізувати небезпеку авторитарності, воно зменшує небезпеку владній сваволі. Завдання права не полягає ні взагалі, ні навіть у першу чергу в забезпеченні досягнення урядових цілей, а радше у забезпеченні стабільних конституційних рамок, у межах яких відбувається взаємодія між громадянами, так само, як і між громадянином та державою¹⁰. Верховенство права «не творить добра, а лише допомагає уникнути зла».

Таким чином, аналізуючи проблему розуміння сутності і змісту принципу верховенства права, враховуючи відсутність єдиного визначення та неоднозначність характеристики цього явища, вважаємо за доцільне звернутися до його ґносеологічних характеристик, а саме:

- необхідно розрізняти право і закон;
- право слід розглядати як соціальний феномен, пов'язаний із такими категоріями як справедливість, свобода, рівність, гуманізм;
- право має розглядатися у нерозривному зв'язку із правами людини¹¹.

На нашу думку, принцип верховенства права полягає в забезпеченні балансу інтересів у відносинах індивідів, індивіда з суспільством, громадянина з державою на підставі правових норм.

Верховенство права - самостійний соціальний феномен, який базується на провідних ідеях наукової юридичної думки і досягненнях юридичної практики та визначає умови життєдіяльності суспільства, розвитку держави та її інституцій, забезпечення прав і свобод людини.

Слід пам'ятати, що принцип верховенства права має: по-перше, фундаментальний характер оскільки він є основою правової системи демократичного суспільства, і поширюється на всі правовідносини; по-друге, прикладний характер, який полягає у виробленні та впровадженні практичних рекомендацій у діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

¹ Головатий С. Книга третя. Верховенство права: український досвід. - К, «Фенікс», 2006.- С. 1452.

² Правова система України: історія стан та перспективи: у 5 т. - Х.: Право, 2008. - Т.1. - С. 148.

³ Козюбра М.І. Верховенство права // Законодавчий бюлетень, 2005. - С. 5.

⁴ Ткачук П. Застосування принципу верховенства права судами конституційної та загальної юрисдикції // Вісник Конституційного Суду України, 2005. - № 5. - С. 94.

⁵ Козюбра М.І. Верховенство права // Законодавчий бюлетень, 2005. - С. 5-6.

⁶ Правова система України: історія стан та перспективи: у 5 т. - Х.: Право, 2008. - Т.1. - С. 151.

⁷ Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп

⁸ Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Пер. з англ. Р.Семківа. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. - С. 71.

⁹ Там само. - С. 79.

¹⁰ Там само. - С. 74.

¹¹ Козюбра М.І. Принцип верховенства права у конституційному правосудді // Закон і бізнес. - №17.-2000.-С.10.

Отримано 12.05.2009

Резюме

В статті розглядається становлення і сутність верховенства права, як основоположного принципу правової системи демократичного суспільства, в юридическій науці і практиці.

Summary

The present article highlights the foundation and essence of the rule of law principle as the basis of the democratic society law system in the legal science and practice.